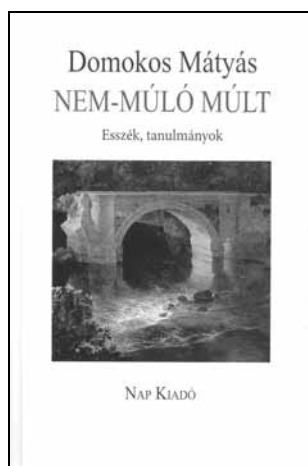


CSÚRÖS MIKLÓS

Nem-múló múlt

DOMOKOS MÁTYÁS ESSZÉKÖTETÉRŐL



Magvető Kiadó
Budapest, 2005
184 oldal, 2290 Ft

A rendszerváltozás után másfél évtized adatott Domokos Mátyásnak, hogy életművét betetőzze s ezen belül esszéírói munkásságát is lezárja. Valószínűnek látszik, hogy irodalomtörténeti szempontból is megállja a helyét egy olyan periodizáció, amely külön korszakként különíti el immár lezárt pályáján az 1990-es évek elejétől a haláláig eltelt éveket. Azok közé tartozott, akik komolyan vették és az alkotó ember felelősségével használták ki azokat a végre megnyíló lehetőségeket, amelyekről az előző fél évszázadban meg volt fosztva a magyar és a kelet-európai irodalmi és művészeti közélet: a cenzúrázatlan megszólalást, a tematikai és világnézeti tabuk feloldását. A nekrológok tétel-szerűen leltárba vették azt a páratlan leleményességre, szorgalomra és munkabíráásra valló teljesítményt, amelyet Domokos utolsó korszakában létrehozott folyóirat- és kiadói szerkesztőként, koncepciózus könyvsorozatok kigondolásával és megvalósításával, értékes (hiányzó) régi művek megjelentetésével, méltó interpretálásával. Az adatoknál is többet árul el munkával kiérdemelt jó közérzetéről a nyilatkozataiból, interjúiból áradó elégedettség és derű, ha

idevágó mondandóiról és tevékenységéről esik szó. Azért van „nagy kedve” annyi mindent elmondani, válaszolja egy kérdésre, „mert mindig olyan írókról igyekeztem beszélni, akiknek szellemileg nagyon sokat köszönhetek. (...) Adósuknak érzem magamat, s ezt az adósságot törleszteni szeretném, de ennek csak akkor van értelme, erkölcsé és tisztessége, ha mindent elmondhatok, amit akarok. S ezek nem voltak gyakori pillanatok az elmúlt évtizedben.”

De ezt a már-már euforikus jó érzést és munkában való kielégülést a politikai életben közvetlenül és azonnal, a szellemi szférában áttételesebben és némi késéssel, de jóformán már az új korszak bölcsőjénél visszatetsző tapasztalatok ellenpontozták. A „létezett szocializmus” szabadsághiánya, a zsarnokság nyílt és burkolt változatai fölfokozták a várakozást a szabad élet új lehetőségei iránt. A folyóiratokban ankétok, az írók közérzetét firtató körkérdések sürgettek magyarázatot a csalódás okaira, a társadalmi és a művészeti élet disszonanciáira, Domokost „epekeserű” kifakadásokra ingerelve: „nekem maga a társadalom hiányzik, a jól működő s különféle funkcióit normálisan ellátó társadalmi organiz-

mus. A mai magyar társadalom ugyanis – én legalábbis így élem meg – beteg társadalom.” Az irodalomban egyeduralomra jutott „a szocialista realizmus helyébe lépett posztkommunista szövegirodalom. A művi vakság pszeudoirodalma, amiben még ’semmi’ sem úgy ’szállong’, mintha valaminek lenne a pora”. (Szócikk a Forrás folyóirat *hiánylexikonjába*.)

Az idézett „szócikk” a *Szembesülés* című előző Domokos-kötet utolsó bekezdése volt; a *Nem-múló múlt* bevezető ciklusa mintha ezt a tömény és lakonikus hiánybejelentést részletezné, egy elképzelt folyóirat publicisztikai rovataként a közíró közérzetéről ad alapos jelentést és magyarázatot. Abból indul ki, hogy az irodalom (és a művészet) mással pótolhatatlan kincse és értéke az embernek és a nemzetnek, ezért nem is beszélhetünk az irodalom válságáról, legföljebb az emberéről, aki nem tud mit kezdeni az irodalmi alkotás lehetőségével és ajándékával. Mestereitől (főleg Illyéstől) tanulta, hogy a jó válaszadás csak a helyes kérdésfelvetés, azaz a szóban forgó fogalmak előzetes tisztázása után lehetséges. Alkalmas példa a *Felszabadult-e a magyar irodalom?* című debreceni tanácskozás témájának átfogalmazása 1991-ből; „nagyon jól tudom és ugyanúgy érzem, mint bárki, hogy a valódi kérdés, amely bennünket izgat, és mindannyiunk idegzetét égeti, az mélyebben van, (...) illetve nemcsak ez és nemcsak ennyi. Hanem hogy az a ’Letteratura Liberata’ – a hatalmi téboly epileptoid kényuraitól és disznófejű Nagyuraitól megszabadított magyar irodalom – milyen sorsra jut majd a vadonatúj Szabadság egyelőre ismeretlen viszonyai között, ahová a politikai rendszerváltozás következtében mostanában átzsilipelődik a puhuló pártállami diktatúra gumifalai közül?” Borúlátó helyzetelemzését már kimondása pillanatában megóvta a rosszhiszeműségnek még a látszatától is az a többlettapasztalattól eredő felismerés és féltő gesztus, hogy a majdnem fél évszázados szellemi diktatúra után Magyarországon „a toll embere” váratlanul és készületlenül szembesül „a teremtő szellemi élet eredeti és természetes létfeltételeivel”. Ez után az együttérzően megértő bevezetés után sorolja a „nem túl biztató” jeleket. Közülük csak egyet idézünk, amelyik Szabó Dezső mondásához kapcsolódik: „éhes hassal nem lehet a Hímnuszt énekelni”. Domokos gondolatársítására és ízlésére kiváltképpen jellemző, hogy amikor az írók megélhetését fenyegető megváltozott körülményeket mérlegeli, az érdeménél kevésbé méltányolt Szabó Dezső-életműnek egyik emlékezetes érdekfűző, gyakorlatias korszakát eleveníti föl. Az Európához való csatlakozásnak „képzelőerő híjával” terhelt időszakában arra is figyelmeztet, hogy a nyugati minták automatikus követése nálunk öncsalás és illúzió. „A magyar író általában nem fog megélni többé az irodalomból, de nem fog megélni a civil munkájából sem, egyszerűen azért, mert általában nincsen neki, mert az autonómiahiánytól szenvedő, egyetemes kiszolgáltatottság társadalmának – a létezett szocializmus viszonyainak – kommunista manipulátorai és civilizátorai a fortélyos és brutális függés megvalósítása érdekében így kondicionálták.”

A kötetet bevezető „publicisztika”-ciklus másik emlékezetes írása a *Magyar advent – 2004-ben*. Ne elemezzük most az advent ünnepkör itt deszakralizációra utaló profán emlékezetbe-hozatalát, ne idézzük föl az emlékezetes decemberi „népszavazás” történeti és politikai háttérének részleteit. Domokos a mottóul választott Ady-sorok fátumos jóslatának igazolódásaként fogta föl az akkor elkövetett tragikus vétséget („Az magyar az magyart / Elárulta s elárulja mindörökre.”). Jóvátehetetlen tényként rögzíti, hogy „a folyton utat tévesztő magyarság rossz történelmi determinációja adott egy hibás kérdésre mindannyiunkat pirulásra készítő választ”. Közel érzi magát, s teljes joggal, a magyar és a vi-

lágirodalom nagy pesszimista vagy satirikus és cinikus létértelmezőjéhez, de a Cioran-vagy akár Csokits János-féle nyelvöltögető pesszimizmusába még mindig bekéredzkedik „a reményen túli remény”; hátha akadnak még közöttünk hiteles túlélők, hűséges „magvai a Jövőnek”.

A *Szépírók* című második nagy fejezet az életmű „olvasmánynapló” körszeletéhez csatlakozik. Előzménye tehát a lektor és kritikus Domokos egész addigi életműve, melynek talán leggazdagabb tárlata az 1991-ben publikált *Varázstükrök között*. Jóformán mindent elolvasott a kortárs magyar szépirodalomból (beleértve természetesen az esszét és tanulmányt is), miért lett volna szüksége a már bejárt területek ismételt bemutatására? Jelzésül, a folyamatos újraolvasás bizonyosságául utal csupán Nagy Lajos vagy Tersánszky Józsi Jenő egy-egy regényére, Ágh István, Bari Károly lírájának fejezeteire. Az olvasói nézőpont szokatlan eredetisége tünteti ki a *Móricz Zsigmond üzen a Dél keresztje alól* című esszémontázst, amely egy Brazíliába elszármazott hazánkfia olvasatát bemutatva dokumentálja, hogy más térben és más szellemi kondíciók között milyen korszerű interpretációja alakulhat ki az Úri muri és a Forr a bor itthon nem mindig érdeme szerint méltányolt szerzőjének. Különösen elgondolkodtatóak a dokumentumhoz fűzött kommentároknak azok a bekezdései, amelyek „a rendszerváltás kísérlete óta a baloldaliság és magyarság hagyományosan magától értetődő szimbiózisát kétségessé” tevő jelenségekről szólnak. A jobb- és a baloldaliság eddig is sok vitát és félreértést szülő ellentétpárjának a továbbgondolása és megvitatása a jelenben és a jövőben (a „nem-múló múlt” folytatásában) immár örökölt kötelességünk.

A ciklus két centrális alakja, a legtöbb esszé legtöbbször emlegetett főszereplője Németh László és Illyés Gyula. A kissé körülményes fogalmazást az indokolja, hogy Domokos ezúttal nem elsősorban róluk szól, hanem befogadásuk történetéről, örökségük hanyag kezeléséről állít ki kényelmetlen látletet. Nem állíthatja, s nem is állítja persze, hogy az irodalomtörténetírás szakmai elitje mellőzi, elhanyagolja e két reprezentatív életművet. De a szándékosan hazug publicisztika és a kívánatos olvasók (főleg a fiatalabbak) cinkossággal fölérő érdektelensége fölháborítja. Hovatovább alig merjük megkérdezni tőlük, ki volt Veres Péter! A teljes életművekhez való hozzáférésnek „filológiai rendteremtést” sürgető akadályai is vannak; Domokos még jobban fájlalta, hogy az életművekbe belepréselt tudás és tapasztalat kiaknázatlanul marad. Róluk szólva utópiájuk ellenkezőjét, a rossz realitását látja elburjánozni. „A minőség kívánatos forradalma helyett a bőrünkön érezzük, hogyan győzedelmeskedik világméreteken a kontraszelekció szellem- és kultúraellenes ellenforradalma.” Némethben és Illyésben, különbségeik ellenére, közös volt a szabadság egyetemes eszméjének a nemzetek és a kisebbségek jogokat védő képviselővel való összekapcsolása: a támadásokat, amelyek érték őket, gyakran éppen az eltorzított, félreértett nacionalizmus vádja gerjesztette; ahogy Domokos aprólékos filológiai fölkészültséggel bizonyítja (folytatva és kiegészítve mintegy a Babits Mihály „küzdelseit” fölsoroló *Közeg-ellenállás* alap gondolatát): „A mestersége örök posztulátumaihoz makacsul ragaszkodó minőség törvényszerűen hívja ki a kor közege ellenállását azzal az íróval szemben, aki ezt a tömeg számára feszélyező moralitást a nemzet irodalmában megtestesíti.” – Az Illyéssel szembeni irracionális ellenérzések okain tűnődve azzal a sokféle változatban fölbukkanó váddal is szembekerül, „hogy ő (Illyés) minden rendszerben megtalálta a maga helyét. Gömbös Gyula ugyanúgy fogadta, mint Aczél György”. Bibó István gondolatát és Kodály

Zoltán példáját idézve azt válaszolja erre a sztereotip kifogásra, hogy a nagy történelmi személyiségek annak tudatában cselekszenek, „hogyan valami mindennél fontosabb ügy van rájuk bízva”, s nem vitatható a döntésük, ha az ügy képviseletében „kiegyező gesztusokat” tesznek. „Kodály Zoltán elmehegett nemcsak egy értelmes és mértéktartó államhatalom, de akár Rákosi Mátyás rendezvényeire is: neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonossága felett.” Ki tagadhatná, hogy „Illyésre is rábízott néhány mindennél fontosabb ügy, amit ő – mindannyiunk helyett – a ’számadó’ hűségével egyedülként képviselt és védelmezett”.

Ez a gondolat átvézet a *Non-fiction* című harmadik ciklushoz. Domokos példa-emberek ígézetében élt; a „sugárzóan eleven emberi élmény” talán jobban lenyűgözte, mint a zsenivel való istenadta találkozás. Legfontosabb kapcsolatai közül kiemeli a Ferenczy Bénivel és Sárközi Mártával valót. A Sárközi Mártáról szóló rögtönzött emlékezés („személyes hangon – ahogy éppen eszembe jut”) a szóbeli portréfestésnek Domokos életművében is párját ritkító remeke, és a magyar esszéirodalom egyik csúcsteljesítménye. Az általános jellemzést mindjárt az egyedítő vonás, a megkülönböztető sajátosság jelzésével egészíti ki: „született és megvesztegethetetlen ellenzékije (volt) minden fennálló politikai-társadalmi berendezkedésnek, és maró gúnnyal illetett minden szemellenzőt, doktrinát és teóriát, amely tetszetős és hangzatos ideológiák alibijével útját állta a jobbra törekvő lelkek vágyainak, a művészetek terén pedig célszerű kívánalmak hangoztatásával minden új lehetőséget eltorzulással, majd elnémitással fenyegetett.” Ez egyben Domokos ars poetica-jának és életgyakorlatának kivetített megfogalmazása is, a barátságukat meghatározó szellemi szimpátia alapjáé. A „romlatlan, tiszta rousseau-i ember” archetípusának földidézését individuális lélektani megfigyelés árnyalja: „Ugyanakkor tele volt palástolt szívfájdalmakkal, gyógyulatlan és gyógyíthatatlan életsebekkel, amelyeket némán magába zárt, de azt gyanítom, hogy félelmetes intellektusát ezeknek a sebeknek a tapasztalata táplálta iróniával, s adott neki belülről erkölcsi felhatalmazást a gyilkosan őszinte véleménymondásra, amit soha senki előtt és senkivel szemben nem fogott vissza.”

Műfaji előzményként közvetlenül a Sárközi Mártáról a *Menedékház* című kötetben összegyűjtött emlékezések (közülük is bevallottan Lator Lászlóé) lebeghetnek a szemé előtt, és a nyugatos memoár-esszé olyan válfaja, amelyet legutóbb Vas István vitt tőkélyre *A líra regényében*. Emlékeit öncenzúra nélkül engedi szabadjárja, de a könnyed asszociálás mögött kirajzolódik az időrendre és gondolati tervre épülő szerkezet íve. Minden ábrázolt korszak és alkorszak a maga külön színét és tónusát ragyogtatja föl a „hároméves irodalomtól” a hatvanas évek elejének-közepének konszolidációjáig, Domokos szavajárásával élve „finomuló kínjáig”. Az arányos kompozíció másik vektora a Sárközi Márta körüli, időben változó, de az ábrázolásban kitartó figyelemmel követett értelmiségi csoport tablója; a mellékszereplők között is olyan pompás „pittoreszk” pillanatfölvételekkel találkozunk, mint Basch Lóránt, Fazekas László, Pilinszky János vagy éppen Király István, Bóka László egy-egy magánjelenete és közszereplése. Drámaian meghitt képek villantják föl a két főszereplő (az emlékezés ihletője és az emlékek földidézője) közötti intellektuális vonalmat. Betétként idézett dokumentumokból (főleg levelekből) a genezisében ismerjük meg Domokos későbbi makacsul visszatérő néhány alapgondolatát. 1956-ban például a „menedékház”-beli szenvedélyes vitákban csapnak össze az érvek Illyés közéleti szerepét, erkölcsi hitelét illetően, s az akkor keletkezett „korjellemező és környezetjellemező” eszme-

futtatásokban megdöbbenő keserőséggel hasonlítja össze Illyés meg a maga generációja fiatalságát, az utóbbit „a tökéletes céltalanság, a tökéletes reménytelenség és a tökéletes árvaság” kárhózatának láttatva. Abszurdításában megrendítő képet fest a forradalom leverését követő idők értelmiségi közérületéről; szinte elevenen boncolja önmagát, összeomlással fenyegető egykori állapotát: „nemcsak sértettséggel lehetne jellemezni idegállapotomat, hanem egzisztenciálisabb szomorúságról van itt szó (...). Talán csak az az egy, ami megmaradt, az a szókratészi hang, amely megszólal bennem, amelynek okát és eredetét adni nem tudom, amely sohasem arról szól, hogy valami jó-e vagy rossz, célravezető vagy újabb szenvedést okoz, csak figyelmeztet, legyűrve vágyat, nemiséget, éhséget, mint valami erősebb ösztön. – Mindez valami lelki nyavalygásként hathat mindaddig, amíg valami végérvényesen meg nem peccételi. Remélem, hogy a sorsom nem az örültség lesz, hanem a munka, melyben talán megválthatom magam.”

Domokos vallomása sok évtizedes távolságból vet fényt arra az irracionális reményelvre, a belső tartalék forrására, amely végül is eldöntötte a vagy-vagy egzisztenciális dilemmáját. A munkában váltotta meg magát, de a nagy emberi válságok átélésében, vállálásában nélkülözhetetlen érzékenység és a megpecsételt sors kedvezése is kellett ihletett életműve beteljesedéséhez.

